

ANTONIO DAMASIO

KEISTA
VISKO
TVARKA

Kodėl mes tokie?

Iš anglų kalbos vertė

Vita Mikelionienė

Sofoklis

Vilnius, 2020

Hannai

Matau tai jausdamas

Glosteris Lyruī

SHAKESPEARE, Karalius Lyras, 4 veiksmas, 6 scena

Vaisius aklas. Matantysis – medis.

RENE CHAR

TURINYS

Ištakos 11

I dalis. Apie gyvenimą ir jo reguliavimą (homeostazę) 17

1. Apie buvimą žmogumi 19

Paprastoji idėja • Jausmas prieš intelektą • Kiek originalus buvo žmogaus kultūrinis protas? • Kuklios užuomazgos • Iš socialinių vabalėlių gyvenimo • Homeostazė • Protų ir jausmų prielaidos – ne tas pats, kas protų ir jausmų generavimas • Ankstyvieji organizmai ir žmonių kultūros

2. Skirtybių ruože 43

Gyvybė • Gyvenimas judesy

3. Homeostazės įvairovė 55

Atskiros homeostazės rūšys • Homeostazė dabar • Idėjos ištakos

4. Nuo atskiros ląstelės iki nervų sistemos ir proto 65

Kai gyvena tik bakterijos • Nervų sistema • Gyvas kūnas ir protas

5. Proto kilmė 85

Svarbus pereinamasis laikotarpis • Mąstanti gyvybė • Didysis užkariavimas • Vaizdiniam būtinos nervų sistemos • Vaizdiniai, atspindintys pasaulį, esantį mūsų organizmo išorėje • Vidinio pasaulio vaizdiniai

6. Besivystantys protai 99

*Slaptasis orkestras • Vaizdinių susidarymas • Prasmės, jų verbali-
nė išraiška ir prisiminimų kūrimas • Turtėjantys protai • Šiek tiek
apie atmintį*

7. Afektas 115

*Kas yra jausmai • Valentingumas • Jausmų rūšys • Emocinio atsa-
ko procesas • Kur sukyla emocinis atsakas • Emociniai stereotipai •
Prigimtinis paskatų, motyvacijų ir įprastinių emocijų socialumas •
Jausmų sluoksniai*

8. Jausmų susidarymas 134

*Kaip atsirado jausmai? • Jausmų sąranga • Kūnų ir nervų sistemų
tėstinumas • Periferinės nervų sistemos vaidmuo • Kiti kūno ir
smegenų santykių ypatumai • Pamištas žarnyno vaidmuo • Kur
vyksta mūsų jausminiai patyrimai • Ar jausmai paaiškinami? •
Praeities jausmų prisiminimas*

9. Sąmoningumas 162

*Apie sąmoningumą • Stebint sąmoningumą • Subjektyvumas:
Pirmasis ir būtinas sąmoningumo komponentas • Perspektyvos
kūrimas proto vaizdiniam • Jausmas: kitas subjektyvumo
ingredientas • Antrasis sąmoningumo komponentas: integruojanti
patirtis • Nuo jutimo iki sąmoningumo • Dar viena pastaba apie
sudėtingą sąmoningumo problemą*

III dalis. Veiklusis kultūrinis protas 183

10. Apie kultūras 185

Veiklusis žmogaus kultūrinis protas • Homeostazė ir biologinės kultūrų šaknys • Išskirtinės žmogiškosios kultūros • Jausmai kaip arbitrai ir derybininkai • Idėjos nuopelnų įvertinimas • Nuo religinio tikėjimo ir moralės iki politinio valdymo • Menai, filosofiniai tyrinėjimai ir mokslas • Prieštaravimai idėjai • Bendroji apžvalga • Vakarų po sunkios dienos

11. Medicina, nemirtingumas ir algoritmai 216

Nemirtingumas • Požiūris į žmoniją kaip algoritmą • Žmonėms tarnaujantys robotai • Ir vėl apie mirtingumą

12. Apie tai, ką reiškia būti žmogumi dabar 234

Dviprasmiška padėtis • Ar biologija daro įtaką kultūrinei krizei? • Neišspręstas susirėmimas

13. Keista visko tvarka 259

Išnašos ir nuorodos 271

Padėka 317

IŠTAKOS

1

Šioje knygoje nagrinėjamas vienas dalykas ir viena idėja. Jau seniai domiuosi žmogiškuoju afektu – emocijų ir jausmų pasauliu – ir daugelį metų jį tyrinėju: kodėl ir kaip mes jaučiame ar rodome jausmus, kodėl ir kaip naudojame jausmus savo asmenybei kurti, kaip jausmai padeda arba pakenkia mūsų geriausiems ketinimams; kodėl ir kaip, siekdamos palaikyti šias funkcijas, smegenys sąveikauja su kūnu. Apie šiuos dalykus turiu sukaupęs naujų faktų ir interpretacijų, jomis ir norėčiau su jumis pasidalyti.

O idėja labai paprasta: jausmai nėra pakankamai įvertinti kaip žmonių kultūrinius siekius motyvuojantys, kontroliuojantys ir derybose dalyvaujantys elementai. Žmonės nuo visų kitų būtybių skiriasi tuo, kad turi sukaupę išpūdingą objektų, praktikų ir idėjų kolekciją, visuotinai vadinamą kultūra. Ši rinkinį sudaro menai, filosofiniai tyrimai, moralinės sistemos ir religiniai įsitikinimai, teisingumo, valdžios, ekonominės institucijos, technologijos ir mokslas. Kada ir kodėl prasidėjo šis procesas? Dažnai į šiuos klausimus atsakoma maždaug taip: kai buvo pradėti naudoti svarbūs žmogaus proto gebėjimai – verbalinė kalba, taip pat tokios išskirtinės savybės kaip intensyvus socialumas ir pranašus intelektas. Tie, kurie

labiau linkę remtis biologija, atsakydami pridurtų, kad nevalia pamiršti ir natūralios atrankos genų lygmenyje. Net neabejoju, kad šiame procese svarbiausia buvo intelektas, socialumas ir kalba, akivaizdu, kad žmonėse esantys organizmai egzistuoja dėl natūralios atrankos bei genų perdavimo malonės ir kad jie, be kitų ypatingų gebėjimų, turi ir kultūrinės raiškos gebėjimų. Manau, kad pirminiam šuoliui žmonijos kultūrų sagoje reikėjo kai ko kito ir kad būtent tai tapo motyvu. Konkrečiau, tai jausmai – nuo skausmo ir kančios iki gerovės ir malonumo.

Pažvelkime į mediciną, vieną reikšmingiausių mūsų kultūros veiklos sričių. Medicina pradėjo derinti technologijas ir mokslą, atsiliepdama į įvairiausių ligų – pradedant fizinėmis infekcijomis ir traumomis, baigiant vėžiu – keliamą skausmą ir kentėjimą, kontrastuojantį su priešingybėmis: gerove, malonumais, klestėjimo perspektyva. Medicina atsirado ne dėl to, kad kažkas norėjo patreniruoti savo nuovoką mindamas diagnostines mįsles ar aiškindamasis fiziologijos paslaptis. Jos pradžia – tam tikruose pacientų jausmuose ir tam tikruose ankstyvųjų gydytojų jausmuose, įskaitant, bet neapsiribojant atjauta, kuri galbūt gimė iš empatijos. Šios paskatos išliko iki šiol. Nė vienas skaitytojas neliks nepastebėjęs, kaip vien mūsų gyvenamuoju laikotarpiu apsilankymai pas odontologą ar chirurginės procedūros pakito į gera. Pirminiai pagerinimų – efektyvių anestetikų ir tikslių instrumentų – sukūrimo motyvai yra siekis suvaldyti diskomfortą keliančius jausmus. Inžinierių ir mokslininkų pastangos čia pagirtinos, tačiau jos buvo genamos motyvo. Farmacijos ir medicinos įrangos pramonės pelnas čia taip pat vaidina svarų vaidmenį, nes visuomenė turi poreikį sumažinti savo kentėjimą, o pramonė tą poreikį atliepia. Pelno siekimą skatina įvairiausi troškimai: noras kopti karjeros laiptais, prestižas, net godumas, ir visa tai – ne kas kita

kaip jausmai. Neįmanoma suvokti intensyvių pastangų atrasti priemones, gydančias nuo Alzheimerio ligos, nematant jausmų kaip motyvuojančio, stebinčio ir derybose dalyvaujančio veiksnio. Lygiai taip pat nesuprasime, kodėl, pavyzdžiui, Vakarų kultūros deda mažiau pastangų maliarijai gydyti Afrikoje ar nuo narkotikų priklausomiems žmonėms gydyti beveik visur, jei neatsižvelgsime į daugybę su tuo susijusių jausmų ir motyvų. Pagrindiniai visų šių sudėtingų procesų išradėjai ir vykdytojai yra kalba, socialumas, žinios ir sveikas protas, tačiau jie, motyvuojami jausmų, stebi rezultatus ir padeda derėtis dėl reikiamų pakeitimų.

Pagrindinė mintis iš esmės yra ta, kad kultūrinė veikla prasidėjo nuo jausmų ir liko nuo jų neatskiriama. Jei norime suprasti žmogaus būties konfliktus ir prieštaravimus, turime pripažinti, kad jiems įtakos turėjo tiek teigiama, tiek neigiama jausmų ir sveiko proto sąveika.

2

Nes juk kaip taip gali būti, kad žmonės tuo pat metu kenčia, elgetauja ir patiria džiaugsmą, būna filantropais, menininkais ir mokslininkais, šventaisiais ir nusikaltėliais, geranoriškais Žemės šeimininkais ir kartu monstrais, norinčiais ją sunaikinti? Kad atsakytume į šį klausimą, turėtume pasitarti su istorikais ir sociologais, taip pat su menininkais, kurie dėl savo jautrumo dažnai intuityviai nujaučia paslėptas žmogaus dramų subtilybes. Įvairių biologijos mokslo šakų indėlis čia irgi būtinas.

Kadangi gilinausi ne tik į tai, kaip jausmai suteikė postūmį kultūroms, bet ir į tai, kaip jie išlieka neatskiriama joms vystantis, ieškojau būdų, kaip sujungti žmogaus (o mes jį šiandien

pažįstame kaip gebantį protauti, jausti, būti sąmoningą, atsiminti, kalbėti, sudėtingai bendrauti ir protingai kurti) gyvenimą su ankstyvąja gyvybe, egzistavusia prieš 3,8 mlrd. metų. Siekdamas nustatyti šį ryšį, turėjau pasiūlyti tam tikrą tvarką ir chronologinę laiko juostą, rodančią šių svarbių gebėjimų atsiradimą ir vystymąsi ilgoje evoliucijos istorijoje.

Mano atskleista faktinė biologinių struktūrų ir gebėjimų tvarka pažeidžia tradicinius lūkesčius ir yra keista, kaip ir užsiemenama knygos pavadinime. Gyvybės istorijoje klostęsi įvykiai neatitinka susiformavusio supratimo, kaip buvo kuriamas šis nuostabus instrumentas, kurį mėgstu vadinti kultūriniu protu.

Pasakodamas apie žmogaus jausmų esmę ir jų pasekmes, turėjau pripažinti, kad mūsų įsivaizdavimas apie protus ir kultūras visiškai neatitinka biologinės realybės. Kai gyvas organizmas socialinėje plotmėje elgiasi protingai ir valdingai, numanome, kad jis taip elgiasi dėl savo išvalgumo, apdairumo ir kompleksiško. Tačiau dabar taip pat aišku, kad toks elgesys dar biosferos aušroje buvo būdingas menkai ir paprastai vienos ląstelės, tiksliau, bakterijos santvarkai. „Keista“ – tai per švelnus žodis mūsų realybei apibūdinti.

Galime įsivaizduoti paaiškinimą, kuris prisiderins prie nelogiškų duomenų. Paaiškinimas remiasi paties gyvenimo mechanizmais ir jo reguliavimo sąlygomis, reiškinijų rinkiniu, kuris gali būti apibūdintas vienu žodžiu: *homeostazė*. Jausmai – tai homeostazės mentalinės išraiškos. O homeostazė, prisidengusi jausmais, yra ta funkcinė jungtis, kuri ankstyvąsias gyvybės formas sieja su ta ypatingąja kūnų ir nervų sistemų partneryste. Dėl šios partnerystės atsirado sąmoningi, jaučiantys protai, kurie savo ruožtu yra atsakingi už tai, kas žmoniją ir daro išskirtinę: kultūras ir civilizacijas. Iš esmės, ši knyga yra apie jausmus, o šie savųjų galių semiasi iš homeostazės.

Kultūrų sąsajos su jausmais ir homeostaze sustiprina jų ryšį su gamta ir dar labiau patvirtina, kad kultūriniai procesai priklauso išskirtinai žmonėms. Jausmai ir kūrybingi kultūriniai protai formavosi ilgą laiką ir šiame procese daug lėmė homeostazės vedama genetinė atranka. Kultūrų siejimas su jausmais, homeostaze ir genetika prieštarauja didėjančiai kultūrinių idėjų, praktikų ir objektų atskirčiai nuo gyvenimo proceso.

Turėtų būti aišku, kad mano nustatytos sąsajos nenuvertina kultūrų autonomijos, kurią jos įgyja per tūkstančius metų. Nesumenkinu kultūros reiškinių teigdamas, kad ji priklauso tik nuo biologinių šaknų, ir neteigiu, kad mokslas gali paaiškinti visus kultūrinio proceso aspektus. Vien tik mokslas negali nušviesti žmogiškosios patirties visumos, čia trūksta šviestos, kurią teikia menai ir humanitariniai mokslai.

Diskusijose apie kultūrų formavimąsi dažnai išryškėja du požiūriai: vieni teigia, kad žmogaus elgesio rezultatas priklauso nuo autonomiško kultūrinio reiškinių, o kiti teigia, kad žmogaus elgesys – tai natūralios atrankos genų perdavimo pagrindu pasekmė. Tačiau nėra jokio reikalo kuriam nors iš jų teikti pirmenybės. Žmogaus elgesiui įtaką daro *abu* dalykai, įvairuoja tik jų proporcijos ir tvarka.

Žmonijos kultūros šaknų atradimas kitų rūšių biologijoje visai nesumažina jos išskirtinio statuso. Kiekvieno žmogaus išskirtinumą lemia unikali savybė kentėti ar triumfuoti prisiminus savo praeitį ir vaizduotėje kurti ateitį, kurios mes be perstojo tikimės.